

VICTOR KIERNAN

Nyelvek és hódítók*

A hatalmas területeken vándorló, és sokáig kis, szétszórt közösségekben élő emberiség a nyelvek létrehozása terén végtelenül tehetségesnek bizonyult. A korai időkben talán az egyik fő elfoglaltságának tarthatjuk a gondolatok szavakba öntése újabb és újabb módozatainak kitalálását, ami bármilyen más gyakorlati kérdésnél több szellemi energiát emésztett fel. Még azt is megkockáztathatjuk, hogy csak akkor szabadult fel elég energia civilizáció létrehozására, amikor már annyi ember gyűlt össze egy adott helyen – mint például a Nílus völgyében –, hogy nem volt szükségük további nyelvek létrehozására. Az emberek által beszélt több ezer nyelv közül mára sok eltűnt, vagy – az erdőkhöz hasonlóan – haldoklik. Fél évszázada S. K. Chatterjinek tűnt fel, hogy mily nagymértékben terjeszkedett a bengáli – a legkeletibb indoeurópai vagy árja – nyelv a szomszédos ősi nyelvek rovására.¹ Negyed százada vált nyilvánvalóvá, hogy körülbelül húsz, többségében dél-szibériai török dialektus visszaszorulóban van az orosz terjedése miatt.²

Különös módon a történészek mindeddig általában kevés figyelmet szenteltek az általuk kutatott nép beszédének vizsgálatára, annak ellenére, hogy az emberi nyelvek sorsának legerősebb formálója a háború és a hódítás volt. Ha két tényező erőszak folytán közeli kapcsolatba kerül, valamennyire mindig hatni fognak egymásra. Az alávetett területeken sok függ attól, hogy ellenőrzésük kívülről történik-e – valamilyen adó behajtása miatt –, vagy megszállják megletelepedés céljából. Utóbbi esetben a behatoló nyelv vagy kiszorítja a régit, mint például Írországból az angol, vagy átadja neki helyét, ahogy a normandiai franciát átvevő vikingek esetében, esetleg a kettő hosszú érintkezés után új nyelvvé olvad össze. Ez utóbbi, legalábbis a történeti korokban, ritkán esett meg; messze a legfontosabb eset a normann hódítás eredményeként létrejött angol nyelv. Jóval homályosabb a neopun nyelv példája, melyé a karthágói sémi nyelv a bennszülött észak-afrikai népességgel való keveredés hatására igen gyorsan, már a római hódítás előtt átalakult. Jellemző módon azonban „hivatalos célokra és a vallási rítusok során továbbra is ragaszkodtak a régi formákhoz”.³

A letelepüléssel, kolonizációval ellentétes folyamat játszódik le, amikor valamilyen népet vagy annak egy részét egy hódító erő elmozdít helyéről, és máshova telepíti. Ezt alkalmazták a babiloniak, az asszírok, illetve az Újvilágban az inkák, akik az ellenszegülő falusiakat szisztematikusan kitelepítették, helyükre pedig mérhetetlen birodalmuk más szegleteiből hoztak kezelhetőbb alattvalókat.⁴ Ez elősegítette az asszimilációt és a mindenhol hivatalosnak számító kecsua nyelv elterjedését, ami a birodalom igencsak rövid fennállása során ilyen mértékben aligha terjedhetett volna el. A mongol uralkodók az elfoglalt városokból saját fővárosaikba vitették azokat a kézműveseket, építészeket, művészeket, akik ott hasznosnak bizonyulhattak. Ugyanakkor a közép-ázsiai városokból, például Szamarkandból, a fosztogatás és mérszárlás veszélye elől sokan Indiába menekültek, a nem sokkal korábban muszlim támadók által alapított Delhi Szultánátust erősítve. A római sorozás kü-

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Languages and Conquerors. In: Burke, Peter – Porter, R. (ed.): Language, Self and Society. Cambridge, 1991. 191–210.

¹ Chatterji, S. K.: The Origin and Development of the Bengali Language. Calcutta, 1926. (a továbbiakban: Chatterji) 1–3.

² Lehmann, W. P.: Historical Linguistics: An Introduction. New York, 1962. 45.

³ Warmington, B. H.: Carthage. Harmondsworth, 1964. 256.

⁴ Mason, J. A.: The Ancient Civilizations of Peru. Harmondsworth, 1957. 197.

lőnböző provinciákba szórta szét a katonákat, akik közös nyelvként egyfajta pidzsin latint használtak. A 18. századig ázsiai és európai seregek és a tábornok kíséretű hadai mindig kozmopolita jellegűek voltak. Egy sikeres hadsereg – mint például Timur Lenké – haladása közben lavinaszerűen nőtt. Szerencselovagok majdnem mindenfelé tömkelegével akadtak.

Számtalan embert hurcoltak keresztül a Római Birodalmon, a muzulmán világon és mindenekelőtt a 16. és a 19. század között az Atlanti-óceánon, hogy rabszolgaként értékesítsék őket. Angolát portugál gyarmatként főleg azért tartották értékesnek, mert a braziliai munkaerő forrása volt. A nyelvi hatások még az ilyen extrém esetekben sem voltak pusztán egyirányúak. A spanyol nyelv megváltozott az óceánon való átkelés után.⁵ A gyarmati kor vége felé a szóbeszéd szerint „a karolinai úrnők úgy beszéltek, mint a négerék. Ez tűnik a déli hanghordozás eredetének”; ehhez hasonló jelenség Jamaikában is megfigyelhető volt.⁶

A rabszolgasorba taszítottakat természetesen jóval erősebb hatások érték. A történelem során sok népcsoportot bomlasztottak fel, és számtalan egyént szakítottak el egymástól, a kultúrák pedig nyelveikkel együtt hanyatlottak le. Az emberi sors eme örök instabilitásából akár az emberiség mentális egyensúlyának tartós hiányára is lehetne következtetni. A gyarmati viszonyok – mint például francia Algériában – a köznyelvi arab és az alacsony színvonalon beszélt francia zavaros keverékét eredményezték, ami egyesek véleménye szerint minden bizonnyal felelőssé tehető a tudat működési mintáinak összezavarásáért. A gondolkodás a *colonisé* minden részén könnyen elveszti tájékozódási pontjait, és primitív, már-már infantilis jellegével könnyen meghökkenheti a külső szemlélőt.⁷

A nőket jó okkal minősíthetjük *colonisée*-nek, de legalábbis a történelem nagy részében a társadalom alsó rétegeibe tartoztak: nagyon valószínű, hogy ők alkották az első dolgozó osztályt. Rendszerint a hadizsákmány részeként hurcolták el őket; még ha nem is jutottak ilyen sorsra, akkor is a férfiak fizikai erejének – melyet a filozófusok és prédikátorok felsőbbrendű bölcsességnek álcáztak – áldozatai voltak. Beszédmódjukra valószínűleg befolyással volt kizáratásuk a férfiak által élt közéletből, noha erről általában kevés feljegyzés maradt fenn. Az athéni nőknek jó pár saját szavuk volt; ezeket részben – vélhetőleg – egy korábbi népcsoporttól örökölték, míg más részét talán azért fejlesztették ki, hogy jelentésük a férfifülek előtt rejtve maradjon. A zuluk többnejűsége alapuló társadalomban éltek, olyan hódításon alapuló közösségben, ahol a nők és a marhák zsákmányolása számított eredménynek. Egy nagy tanyán minden bizonnyal különböző dialektusok léteztek, mely eredményeképpen a nők beszéde csaknem egy új, kevert változatot képviselt. „A király krájljában néha nehéz megérteni a király feleségeit” – olvashatjuk.⁸ Afrikában és máshol is – például Új-Guineában – a tanya gyakran volt gazdasági egység és egyben a tulajdonos pihenőhelye; az innen-onnan összegyűjtött feleségeknek módot kellett találniuk feladataik összehangolására.

Ha két nép erőszak hatására kerül kapcsolatba, a nyelvi végeredményt társadalm szerkezetük, főként az uralmi pozícióban levő csoport, továbbá a házassági és családi szokások határozzák meg. Az eredmény az egymástól való teljes elkülönülés – mint például Indiában, a brit uralom vége felé, illetve Dél-Afrikában – és a vegyes házasságokból fakadó tökéletes keveredés közötti skála bármely pontján lehetséges. Afrikában és Kelet-Ázsiában egy észak-déli irányú folyamatos migráció figyelhető meg; Közép-Ázsiában úgyszintén, kiemelve egy keletről nyugatra tartó mozgással. Ritkán vándorolt el egy teljes nép, inkább kevés nővel utazó harcias csapatokról volt szó, akik mindent megtettek, hogy útközben vagy letelepülésük helyén újabb asszonyokat szerezzenek. Gyakran túl készségesen fogad-

⁵ Trend, J.: *The Language and History of Spain*. London, 1981. (a továbbiakban: Trend) 166.

⁶ Calder, A.: *Revolutionary Empire*. London, 1981. 505.

⁷ Sicard, E. In: Anouar Abdel-Malek (ed.): *Sociologie de l'impérialisme*. Paris, 1971. 707–710.

⁸ Frazer, J. G.: *The Golden Bough*. Rövidített kiadás. London, 1922. 257–258. (magyarul: Frazer, J. G.: *Az aranyág*. Budapest, 1993. 149.)

ják el azt a nézetet, mely szerint a betelepülők nyelve ilyenkor beolvad, mivel – Basil Davidson szavaival élve – „az anyák határozták meg, hogy a gyermekek miként beszéltek”. Óvatosságra is int e kijelentéssel kapcsolatban, ugyanakkor példaként említi azt az esetet, amikor a 19. században a fulanik elfoglalták az észak-nigériai Hauszaföldet, majd ezután átvették a hausza nyelvet.⁹ Másfelől a zuluban és más bantu nyelvekben előforduló, de azoktól idegen csettintő hangok csak a hottentottáktól és a busmanoktól, a tőlük elragadott nők révén származhattak. A többnejűség meg is sokszorozhatja a „férfiak nyelvét” beszélők számát, ha azok identitásuk megőrzésére valamilyen – például vallási – motivációval rendelkeznek. A középkori muszlim társadalmak, az európaiakkal ellentétben kevés különbséget tettek a feleségektől és az ágyasoktól származó utódok között, különösen azért, mert az újonnan szerzett területeken – mint India muzulmán vidékein a korai időkben – gyorsan kellett létszámukat növelni.

Hosszan tartó idegen megszállás során minden viszonylag összetett, de a „nemzeti” szintet még el nem ért társadalom esetében várható a benyomulók nyelvének mind fokozottabb átvétele. Megtanulásával számos lehetőség nyílik meg, különösen az írástudók előtt. A meghódítottak közül először a – többnyire város lakó – felső rétegek körében megy végbe a váltás, különösen, ha egy csábító kultúra is társul az új nyelvhez. Egy új vallás szélesebb körben gyakorolhat vonzó hatást, és idővel minden osztályt elérhet. Az iszlám kivételesen sokat profitált abból, hogy az első muzulmán hódítók nyelve a szent, a mennyország *ipsissima verbáját* közvetítő nyelv volt. Mágikus érték kapcsolódott e szavakhoz; számos talizmánba vették ezeket, akár el tudta olvasni viselője, akár nem. Iszlám hitre ritkán térítettek erőszakkal, ritkán prédikáltak róla hitetleneknek; e vallás ki tudta várni, míg saját elhatározásból fordultak felé.

Különösen érdekes lehet a Közel-Kelet – vagyis Ázsia nyugati része –, ahol három kontinens, illetve a közelebbi-távolabbi déli és keleti országok találkoztak. Az ősi civilizációk e bölcsője a nyelvek vad kavalkádját mutatja, amit hűen szemléltet Babel tornyának mítosza. Egyiptom hámita volt. Kis-Ázsia különböző részeit a hettiták és más indoeurópai nyelvű népek – akiknek, ahogy az utóbbi időben felmerült, nem Anatólia volt a kiinduló területük¹⁰ –, majd a perzsák szállták meg. A dél-mezopotámiai sumér nyelv eredete származása ismeretlen. A többi nyelv a sémi nyelvcsalád része volt, amelyek tagjai az indoeurópai nyelveknél jóval közelebb állnak egymáshoz, és első lejegyzett megjelenésük óta sokkal kevesebbet változtak,¹¹ mint azok a kultúrák vagy társadalmak, melyekhez kapcsolódtak.

Ameddig az időben visszakövethető, a Közel-Kelet nagy része sémi volt: Roux szerint, nem jöhetett az összes sémi nyelvű nép egy félig lakatlan Arab-félszigetről,¹² mindazonáltal Arábia kevésbé terméketlen térségei, illetve északi pereme alkották a „nagy sémi gyűjtőhelyet”,¹³ ahonnan egy, többnyire kismértékű, ám alkalmanként áradattá duzzadó állandó elvándorlás valószínűsíthető. A Közel-Kelet túlnyomó részén minden bizonnyal a folyamatos, jobbára rövid távú helyváltoztatás dominált, aminek eredményeként a nomádok félnomádokká és fél-földművesekké, majd rendes szántóvetőkké, a vidékiek pedig város lakókká váltak. Mindegyik átalakulás több-kevesebb társadalmi vagy etnikai súrlódással is

⁹ Davidson, B.: *Africa in History*. London, 1968. 94–95.

¹⁰ Renfrew, C.: *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. London, 1987. 11. feje.

¹¹ Bodmer, F. In: Hogben, L. (ed.): *The Loom of Language*. London, 1944. (a továbbiakban: Bodmer) 421.

¹² Roux, G.: *Ancient Iraq*. Harmondsworth, 1966. (a továbbiakban: Roux) 137–138.

¹³ Roberts, J. M.: *History of the World*. London, 1976. 80.

együtt járt; emellett „a nomádok évenkénti, a nyári aratást követő, szezonális, legelőkre történő vándorlásai időlegesen tömeges letelepüléssé vagy fegyveres támadássá váltak”.¹⁴

A földéhség és a népmozgások természetes következményeként a Közel-Kelet és a környező vidék nemcsak egymás mellett élő, hanem egymásra rátelepült népek kavalkádjává is vált. Görögországban – úgy tűnik – a dór hódítók még évszázadokig megkülönböztették magukat a leigázott bennszülöttektől; a hettiták valószínűleg szintén egy uralkodó kisebbséget alkottak.¹⁵ Az i. e. 2. évezred második felében létezett egy Hettita Birodalom. Ezen régió egésze képezte azt a színpadot, ahol a világ első birodalmi megszülettek; úgy tűnik, mintha a civilizációk és a birodalmak egyazon dolog két aspektusaként, egymással versengve emelkedtek volna fel. Az i. e. 15. században az egyiptomi Amenhotep észak-palesztinai és dél-szíriai lakosok tömeges deportálásával dicsekedett (kétségtelenül némileg túloz, ami ugyanúgy megfigyelhető az emberek halászáinál, mint az egyszerű horgászoknál); adatai szerint majdnem 100 000 emberről volt szó.¹⁶ A sumér területeket végül elnyelte a sémi Mezopotámia; először az északabbra élő akkádoké lett a vezető szerep, majd az egymást követő babiloni és asszír hadurak hadijelvényei tűntek fel.

Kánaán, vagyis Palesztina – az Arabia északi határa és a Földközi-tenger közötti szűk átjáró – mindig többnyelvű, ám alapvetően sémi nyelvű népességgel rendelkezett. A később érkezettek közül itt, illetve Szíriában az arámi nyelvűek voltak a legjelentősebbek. Kánaánban gyorsan kiszorította nyelvük előfutárát és rokonát, a hébert; ez utóbbi sorsát – úgy tűnik – az ókori imperializmus emlékezetes epizódja, a Jeruzsálem i. e. 586-os elését követő babiloni fogság pecsételte meg. Ettől kezdve a Júdea egy részére visszaszorult héber mind gyorsabban vesztett teret az arámival szemben; beszélt nyelvként már jóval Krisztus születése előtt eltűnt. Az idő forгатaga azonban visszahozta a hébert a sírból, míg ma az arámi csak Szíria és Irak néhány szegletében használatos. Egy másik területen, Dél-Irak mocsaras vidékein azonban kísérteties utóélete van. Egy felfedező beszámolója szerint a mocsárban élő arabok manicheus elemeket tartalmazó vallásában a szertartások nyelve az arámi.¹⁷ Ily módon szolgálhat egy holt nyelv új generációkat, mint azt oly sokáig a latin is tette.

Az arámiak ugyan saját városállamaikban telepedtek meg, de a távolsági kereskedelem formájában tovább élt régi vándorló életmódjuk, mely révén nyelvüket is elterjesztették a közel-keleti kereskedőutak mentén. Ezt a különböző birodalmak is jelentősen előmozdították, néha igen kemény kézzel. Az i. e. 8–9. században az asszírok számos észak-szíriai enklávét elpusztítottak, a lázadásokat megelőzendő pedig a népesség jó részét deportálták, szétszórva őket az uralmuk alatt álló területeken. A következő két évszázadban az asszírok helyébe lépő újbabiloni uralkodók az akkorra már széles körben ismert arámit a diplomácia és az adminisztráció alkalmas eszközévé tették, ezzel elősegítve, hogy Mezopotámia, Szíria és Palesztina általánosan használt nyelve legyen. Ez klasszikus példája annak, amikor egy hódító idegen nyelvet használ fel ahelyett, hogy sajátját próbálná meg kötelezővé tenni. Amikor a perzsa Kúrosz i. e. 539-ben megdöntötte a Babiloni Birodalmat és az Akhaimenida dinasztiaát (i. e. 6–4. század) juttatta uralomra, az arámi volt az egyetlen olyan nyelv, mellyel a darabokból összerakott birodalmat működtetni lehetett, így még a korábbi uralomnál is szélesebb körben használták hivatalos célokra a tartományokban.

A „civilizáció” kezdetétől fogva (legalábbis az Óvilágban) a nyelvtörténet két összefüggő alkotóeleme az írott és a beszélt nyelv. Számos nyelv létezik, írásmód rendkívül kevés, mindazonáltal az utóbbi több szempontból is fontosabb volt az emberiség fejlődésére nézve, hiszen az írás az emberi gondolkodás, tervezés vagy a gondolatcsere eszköze. Egyip-

¹⁴ Gray, J.: The Canaanites. London, 1964. (a továbbiakban: Gray) 25.

¹⁵ Crossland, R. A.: Indo-European Origins. Past and Present. 12. 1957. 25.

¹⁶ Gray 37.

¹⁷ Thesiger, W.: The Marsh Arabs. Harmondsworth, 1967. 127.

tom kifejlesztette a hieroglifikát. A sumérek egy szótagos szavakat jelölő jelekből összeállított írást alkottak, amit az akkádok és utódaik megtanultak, majd agyagtáblákba vésethő ékírásrendszerré fejlesztettek. Ugyanakkor jó pár sumér istent is átvettek, és jóval később, amikor már senki sem beszélte a sumért, „a papok még mindig e nyelven mondták imáikat és varázsigéiket”.¹⁸ De a civilizáció egy ábécére várt.

„Csupán egy ábécé létezik, mely csaknem az egész világon elterjedt”,¹⁹ ám ebből rendkívül változatos variációk születtek. Gyakran eredeztetik a késő egyiptomi, egyszerűsödött írásképből. E nézet még bizonyításra szorul, mindenesetre az ábécé az i. e. 2. évezred első felében a Földközi-tenger partján élő, északnyugati sémi dialektust beszélők között tűnt fel, egy távolsági kereskedelmet folytató, kis városállamok behálózta régióban. A távoli népekkel fenntartott sokrétű kapcsolat valószínűleg kiragadta az „újítokat” szokásaik meggyökeresedett rendszeréből, kereskedőhivatásuk pedig az írott feljegyzések és az idő értékének felismeréséhez vezette őket. Kiténtek közülük a nyugati tengerek felé tekintető föniciaiak, de használták az ábécét az arámiak is – legkésőbb i. e. 1000-tól –, akik fel tudták ismerni a „jövő egyszerű, gyakorlatias írásmódjában” rejlő lehetőségeket.²⁰

Nyelvükhöz hasonlóan írásuk is elterjedt, kiszorítva a kényelmetlen ékírást régóta őrzött pozíciójából. Ahogy Rostovtzeff mondja, meglepő győzelem ez, de magyarázható a még Egyiptomba is eljutó új módszer egyszerűségével, illetve azzal, hogy az arámi nyelvet a kereskedelemben résztvevők nélkülözhetetlennek érezték.²¹ Egyik gyökere Kánaánban volt, melynek lakói mindenekelőtt az Egyiptom és Mezopotámia közötti közvetítéssel foglalkoztak, ennél fogva lehetőségük volt arra, hogy elterjesszék „legnagyobb hozzájárulásukat az emberi fejlődéshez”.²² Az ábécé kis, szabad – ám „kereskedőfejedelmeket” nem nélkülöző – népek alkotása volt, de értékét, akárcsak az arámi nyelvét, hamar felismerték az erősebb hatalmak is. Az uralkodóknak szükségük volt írott feljegyzésekre az adminisztráció megszervezéséhez, az ábécé pedig amellet, hogy óriási erőmegetakarítást jelentett, kiszabadította őket az ékírást egyedül ismerő írnokok szűk csoportjától való függésből. Most már magasabb rangú hivatalnokok, sőt akár maga a király is megtanulhatta elolvasni a beszámolókat. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az új írásmód az idő múlásával sokat módosult, illetve fejlődött. Egy sémi ábécé nem lehetett egyformán megfelelő a különböző eredetű nyelvek számára.

Az ábécének és változásainak későbbi krónikája egy új Babel-történetet alkot, ami sok ponton összefonódik királyságok felemelkedésével és bukásával. A Kína határain élő ujur törökök a szogd egy változatát sajátították el, amit iszlámra térésük után arabra cseréltek; időközben azonban a mongol hódító, Dzsingisz kán – aki 1227-ben halt meg és akihez szövetségesként csatlakoztak – az előbbi vette át tőlük, mivel új birodalma kormányzásához írásrendszerre volt szüksége: a birodalom szétesése után mind a mongol, mind a török utóállamok vezetői egészen a 15. századig ezt az írásmódot használták tovább.²³ A török nyelvű népek minden ága, jó muszlimokhoz illően az arab írást használta, annak ellenére, hogy saját fonetikájukhoz nem illett.

¹⁸ Hooke, S. H.: *Middle Eastern Mithology*. Harmondsworth, 1963. 38.

¹⁹ Moorhouse, A. C.: *Writing and the Alphabet*. London, 1946. 36.

²⁰ Roux 250.; Cohen, M.: *The Art of Writing*. Paris, 1965. bevezetés és 11.

²¹ Rostovtzeff, M.: *A History of the Ancient World*. 2. angol kiadás, Oxford, 1930. (a továbbiakban: Rostovtzeff) I. vol. 132.

²² Gray 17.; 144.

²³ Chen, Jack: *The Sinkiang Story*. New York, 1977. 103–104.; Hosking, R. F. – Meredith-Owens, G. M.: *A Handbook of Asian Scripts*. British Museum, London, 1966. (a továbbiakban: Hosking – Meredith-Owens) 20.

A fenti példánál jóval korábban talált utat az ábécé korai változata Indiába, ahol egy „figyelemreméltó alkalmazkodási folyamat” eredményeként a bráhmivá fejlődött,²⁴ és első alkalommal tette lehetővé a szanszkrit nyelvű szövegek lejegyzését. Kereskedők révén jutott el ide is, de használata a felső osztályokra korlátozódott, akik saját – végső esetben mindig katonai erőn alapuló – politikai és kulturális emelkedésüket támogatták vele. Az uralkodó rétegek – státuszszimbólumként – általában saját beszédmódra is igényt tartanak. Az írást, ahol gondosan kidolgozott, mesterséges divatokról van szó, nem annyira a beszéd gyermekének, inkább szülőanyjának lehetne nevezni. Cicero és Horatius latinja vagy Kálidásza szanszkritja nem létezhetett volna írás nélkül, képtelenek lettek volna a különféle itáliai vagy indiai dialektusok fölé emelkedni. Létrejöttével, majd a vásári fecsegés színvonalától való távolodásával tovább erősítette az uralkodó osztály elkülönülését és presztízsét.

A szanszkrit drámákban a királyok és a főurak fellengzős szanszkritot beszélnek, míg alattvalóik a prákritot, a népi nyelvet használták. Az ábécé azonban, a régi írásmódokkal ellentétben, elég könnyű ahhoz, hogy demokratizáló hatása legyen, ezáltal pedig akár az elitek ellen is forduljon. Indiában minden bizonnyal hozzájárult az üzleti élet kibontakozásához, szélesítette a kereskedőosztályok látókörét, főként az e csoportokat megcélzó új vallások, a buddhizmus és a dzsainizmus vitorláit dagasztotta. Buddha és tanítványai páli nyelven, a Gangesz alsó folyásának népryelvén tanítottak, melynek helyzetét tovább erősítette Asóka, aki – új birodalmához ideológiai alapokat keresve – az i. e. 3. században buddhizmusra tért. Keresve sem lehetne hatalmának hatásosabb propagandáját találni az országában itt-ott felállított híres oszlopoknál, melyekbe rendeleteit vésette. A buddhizmus nyelvét is magával vitte Indiából Délkelet-Ázsiába, ahol számos szava – akárcsak az írásmód, ami a helyi dialektusokhoz történő alkalmazkodása során többfelé ágazott el – meghonosodott. Az Iravádi forrásvidékéről származó burmaiak Dél-Burma buddhistává lett mon őslakosait rohanták le, akik régi nyelvüket megtartották, ám mind a vallást, mind az írásrendszert átvették,²⁵ ami érdekes példa a beszélt nyelvek és írott változataik gyakran eltérő sorsára.

A sokáig Mezopotámiából, majd később Perzsiából kiinduló nyugat felé mutató hódítási törekvések iránya Nagy Sándor Dareiosz felett aratott győzelmével fordult meg. Sándor i. e. 323-ban bekövetkezett halála után a megszerzett területek azonnal elszakadtak egymástól, de makedón fennhatóság alatt maradtak; még Görögország i. e. 146-os római uralom alá kerülése után is sokáig továbbéltek a hellenisztikus királyságok, Egyiptom például egészen i. e. 30-ig. A Római Birodalom keleti szárnyát alkotó területeken ugyan a latin volt a hivatalos nyelv, ám a kultúra közvetítőjének továbbra is a görög számított. Érdekes – mint arra már rámutattak –, hogy az egyébként kíváncsi görögök más nyelvekkel szemben különös érdeklenséget mutattak.²⁶ Nem érezték készletést elsajátításukra, inkább a felemelkedni vágyó barbárok tanulták meg a görögöt. A hellenisztikus királyságokban ezt minden érvényesülni akaró lakosnak meg kellett tennie, emiatt egészen bizonyosan sokan váltak kétnyelvűvé. A hellenisztikus élet – valami új és létteli jelenségként – ellenállhatatlanul vonzotta a felső osztályokat, a különböző népcsoportok közti összeházasodásra pedig maga Sándor is példát mutatott. A görög nyelv, akárcsak korábban az arámi, a gazdasági életre is erős befolyást gyakorolt. „A görög vagy a hellenizálódott kereskedők, illetve a görög iparosok irányította egyetlen hatalmas piac tökéletesen megfelelt a kereskedelem számára.”²⁷ Ennek egyik bizonyítéka a nagyvárosok növekedése.

²⁴ Hosking – Meredith-Owens 27.

²⁵ Hosking – Meredith-Owens 36–37.

²⁶ Waterman, J. T.: Perspectives in Linguistics. Chicago, 1963. 8.

²⁷ Rostovtzeff 1. vol., 370.

Egy másik következmény magán a görög nyelven mutatkozott meg. Hogy új funkcióit be tudja tölteni, egységesíteni kellett, hiszen mindaddig csupán dialektusok keveréke volt. „Most a közös görögöt, a *koinét*, az attikai nyelv módosult alakját kezdte használni a királyi hatalom, így az a görög világ egyetemes nyelvévé vált.”²⁸ A vidéki tömegekhez való eljuttatása fel sem merült, hiszen egészen a legutóbbi időkig egy kormányzat sem tekintette feladatának a köznép írni-olvasni tanítását. Valójában semmi meglepő nincs ebben a Hans Kohn által a római „politikai energia” hiányával magyarázott gondatlanságban.²⁹ Néhány régi nyelv, mint a lídiai, eltűnt ugyan, de egészében véve az „egyes anyanyelvek különösen ellenállóknak mutatkoztak”, és a fríg – hogy csak egy példát említsünk –, úgy tűnik épp a görög írás segítségével kelt új életre.³⁰ Ez hasonló a mai misszionáriusok és a szovjet nevelők tevékenységéhez, mely során írásba foglalnak ábécével korábban nem rendelkező nyelveket, így őrizve meg azokat. A Krisztus születése utáni első évszázadokban történt néhány kísérlet a görög írásmód egyiptomi nyelvhez társítására is, a 4. századig, a keresztény missziók és fordítások előtt azonban nem sikerült jelentős eredményt elérni ezzel a „kopttal”.

Nem született új keverékbeszéd; nem léteztek a római nyugat új nyelveivé átalakuló, az új népek egyik alapját adó, a pidzsin latinhoz hasonló életerejű tört pidzsin görög változatok. Ez elsősorban a város és a vidék közti szakadék miatt alakult így. Nyugaton a latin főként a köznép idegenek által is könnyen megtanulható vulgáris nyelve volt; a keleti görög inkább a városi elit írásbeli közvetítő közegének számított. Itt a görög és a latin versengett egymással, emellett mindkettő jobban különbözött a helyi nyelvektől, mint a latin a keltától. Ezenkívül komoly tényezőként esett a latba a kereszténység megpróbáltatásokban is részes felemelkedése. Törvényen kívüli lévén, az új vallás csak a tömegek alávetett dialektusain keresztül kaphatott szót; miután azonban a birodalom kormányzata elfogadta, a tömegek elégedetlensége a régi nyelvekkel kapcsolatban álló és kezdetleges nacionalizmust képviselő eretekmozgalmakban kezdett megnyilvánulni.

Mazzarino egy 2. századi keresztény költőt hoz példaként, aki a Birodalom bukására és minden *ethnos*, azaz nemzetiség – „mely fogalom a római világban többé-kevésbé a nyelvvel állt kapcsolatban”³¹ – szabadságára vágyott. A következő évszázadban Mazzarino a szír és a kopt születéséről beszél, mely »nemzeti irodalmak« jórészt a tömegek vallási igényei folytán jöttek létre.³² Észak-Afrikában – ahol mind a pun, mind a berber nyelv használatos volt még – a keresztény hitre térés után jelentkező elégedetlenség a donatizmusban nyilvánult meg. A Birodalom azonban soha nem erősítette magát a görög-római kultúra mentén élő nyelvek státuszának emelésével,³³ ahogyan az 1914 előtti Osztrák–Magyar Monarchiában sem volt elég elszántság ahhoz, hogy a szláv és egyéb népek nyelveit a némettel és magyarral egyenlőnek elismerve mentse meg magát.

A Nyugatrómai Birodalom bukása után a keleti részek Bizánci Birodalom néven még egy évezredig küzdöttek fennmaradásukért. Amikor a muszlimok elérték az általuk Erzurumnak nevezett várost, Kis-Ázsia még mindig „Rum”, azaz Róma része volt. A tanult osztályokhoz sokkal közelebb álló görög nyelv már jóval Justinianus 6. századi intézkedése előtt – mely tovább erősítette hivatalos és jogi pozícióját – teret nyert a latinnal szemben. Ezt a folyamatot egy állami hivatalnok, Lídiai János egy régi jóvendölést idézve – ami sze-

²⁸ Jones, A. H. M.: *The Hellenistic Age. Past and Present*, 27. 1964. (a továbbiakban: Jones) 6–11.

²⁹ Kohn, H.: *The Idea of Nationalism*. New York, 1945. 63.

³⁰ Jones 9.

³¹ Mazzarino, S.: *The End of the Ancient World*. 1959; angol kiadása: London, 1966. (a továbbiakban: Mazzarino) 159–160.

³² Mazzarino 163.

³³ Mazzarino 164.

rint ha a rómaiak feladják nyelvüket, Fortuna elhagyja őket – ítélte el.³⁴ Ez lehetne akár a nyelvi patriotizmus szokatlanul korai megnyilvánulása, ám nyilvánvalóan az a szakmai kívánság inspirálta, hogy az állások a latinul tudók számára legyenek fenntartva. Lídiai János szerint a változásokért felelősek forradalmi vágyakat táplálnak, hogy megnyissák a hivatalokat olyanok előtt, akik a minden csak kicsit is művelt személy számára ismert nyelvet sajátították el, de egyébként nem alkalmasak arra.³⁵ Akár lehetett volna egy viktoriánus angol is, aki Homérosz és Vergilius ismeretét elengedhetetlennek tartotta valamilyen kincstári vagy indiai tiszttség betöltéséhez.

Arabia már azelőtt is, hogy az iszlám hódítás zászlót bontott volna, a túlnépesedés és a nyugtalanság jól ismert tüneteit mutatta. Szíriában és Jordániában kis arab határmenti államok bukkantak fel; szomszédaiktól átvették az arámi nyelvet, hellenizálódtak, némelyik később keresztény hitre is tért. A sivatagból kifelé irányuló ősrégi mozgás az iszlámban érte el tetőpontját, még azelőtt, hogy az arabok elakadtak volna, és a törökök vették volna át szerepüket. Politikailag csak a közel-keleti birodalmak régi gyakorlatának, a despotizmus és a vallás szövetségének megismétlését hozta magával; Lapidus szavaival: „egy ősbibbi civilizáció új megjelenési formájának” számított.³⁶ Nyelvi értelemben az arab előtt az simította el az utat, hogy Makedónia és Róma uralmának dacára a legtöbb környező országban a tömegek a sémi nyelvet beszélték. Ezeket az elégedetlen embereket a felső osztályoktól az azok által jóval korábban átvett idegen kultúra különítette el. A kereszténység, majd később a hivatalos egyház is látványosan képtelennek bizonyult a tanultak és az általuk „pogánynak” vagy parasztnak nevezett csoportok közötti szakadék eltüntetésére. Hogy az iszlámot és vele együtt az arab nyelvet az alsó és felső rétegek egyaránt átvették, már helyre tudott állítani egyfajta, noha korántsem tökéletes társadalmi egységet.

Ez hosszú távú folyamat volt, ami a leggyorsabban a birodalom központjainak közelében, először a legtöbb arab telepes lakóhelyén, Damaszkuszban, majd Bagdadban zajlott le. A katonai szolgálatot normális körülmények között muszlimok látták el, ezért a hadsereg – a változás egyik, a Római Birodalomban nagyon aktív előmozdítója – kisebb szerepet játszott az átalakulásban. Természetesen többen azért lettek hívők, hogy katonáskodhassanak, emellett szükség volt egy *lingua francára* is, hiszen a birodalom minden vidékéről származó muszlimok szolgáltak a hadseregben. Az iszlámban meglevő egyenlősítő tendencia is sok átlagembert bátorított a vallásváltásra. Egyiptomban a koptot még egy-két évszázadig – Felső-Egyiptomban még ennél is tovább – beszélték: Lane idézi egy 1400 körül élt író állítását, amely szerint a nők és a gyermekek alig használnak mást.³⁷ Hasonló helyzetekben a férfiak és a nők minden bizonnyal nem egyforma gyorsan tanultak meg egy új nyelvet. Lane korában, a 19. század közepén a kopt még a keresztény kisebbség körében is holt nyelvnek számított, noha az egyházi szertartások során kizárólag ezt használták,³⁸ ami példája annak, amikor a vallás egy kihalt nyelv egyes részeit bebalzsamozza és megőrzi.

Az iszlám előtti Arabia kultúrájának legfőbb díszje költészete volt, melyben a törzsi énekmondók által sokfelé – például Írországból és Walesben is – létrehozott típus mesterkélt kifinomultsága és a helyi hagyomány keveredett. Ezek a jól megformált versek bonyolult versmértékkel és szabályokkal rendelkeztek, mely jellegzetességeiktől az arab irodalom soha többé nem tudott megszabadulni. Sőt, ezek a 6. századi aranykorban, közvet-

³⁴ Ure, P. N.: Justinian and his Age. Harmondsworth, 1951. (a továbbiakban: Ure) 119–120.

³⁵ Ure 211–212.

³⁶ Lapidus, I.: A History of Islamic Societies. Cambridge, 1988. 121.

³⁷ Lane, E. W.: Manners and Customs of the Modern Egyptians. London, 1908. (a továbbiakban: Lane) 542.

³⁸ Lane 544.

lenül a nagy kitörés előtt még tovább tökéletesedtek.³⁹ Ez birodalmi presztízst biztosított számukra, és a versírás sokkal inkább szakmai tudás, mint ihlet eredményének számított.⁴⁰ A középkori arab irodalom majdnem kizárólagosan „a szűk, kiváltságos uralkodó kisebbség” tulajdona volt,⁴¹ a tömegeknek pedig meg kellett elégedniük a vallással.

A tanult csoportok számára a kalifátus korai és dicsőbb napjaiban nem kizárólag muszlim egyének és „sok nép együttműködésének” következtében gyorsan megszületett egy inkább arabul beszélő, mintsem arab civilizáció.⁴² Ezt tekinthetjük a kozmopolita hellenisztikus kultúra újabb változatának, ahol a görög helyett az arab volt a *koiné* vagy az írott *lingua franca*, és ami a dohos bizánci levegőt támadások viharával kívánta kisöpörni. Széleskörű terjedésének eredményeként az arab – a Nagy Sándor révén idegen vidékekre kerülő görög nyelv egységesüléséhez hasonlóan – hamarosan egyszerűsödött, így elsajátítása könnyebb lett.⁴³ Az új rend hajnalán, míg lendülete tartott, a korábban görögöt elsajátító kétnyelvű emberek most arabot tanultak helyette vagy mellette. A muszlim államok legtöbbször hódítás eredményeként jöttek létre, célul pedig további területszerzést tűztek ki, így ritkán voltak egy nyelvűek. „Az iszlám történelem számos vezető irodalmi alakja kétnyelvű volt, nem kevesen három nyelvet is ismertek.”⁴⁴ Omar Khajjám arabul értekezett matematikáról (mivel a tudósok mindenütt ezen a nyelven olvastak), költeményeit viszont anyanyelvén, perzsául írta. Az arab uralom alatt élő perzsák arabul is írtak verseket, de teljesen más hangulatuk volt, mint azoknak, amelyek később a nemzeti nyelvükön születtek.⁴⁵

A távolabb elfoglalt területeken az arab nem maradt beszélt nyelv. Szindhben, a 8. században elsőként muszlimmá vált indiai területen elterjedt az iszlám (Perzsiához hasonlóan nem mindig ortodox formájában), ám az arab nyelv eltűnt. A kereskedelem és a vallás révén azonban befolyása távolabbi nyelvek (a maláj és a szuahéli) „szókincsére, és bizonyos határon belül a fonológiájára és nyelvtanára is” kiterjedt.⁴⁶ A modern szuahélit, amit 40 százalékban arabnak tartanak, az egyesülés révén létrejött valódi új nyelvnek is tekinthetjük. Talán hasonlóról beszélhetünk a beszélt arab és a vulgáris olasz keveredéséből kialakult máltai esetében is. A muszlim világ kultúrtörténetében az arab nyelv perzsára gyakorolt hatása volt igen fontos. Az arab nyelv mindhárom esetben hódítás útján jelent meg.

Hasonló történt a legnyugatibb foglalásnak számító Spanyolországban is, noha itt az arabok száma csekély volt, a támadók zömét berber követők tették ki.⁴⁷ Hogy a beszélt arab milyen mértékben lépett a kialakulóban levő újlatin spanyol helyébe – különösen Andalúzia esetében –, erősen vitatott. E problémánál a családdal kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe. Általában azt feltételezték, hogy a támadók nem hoztak magukkal nőket, így az első időkben erőszakkal szerzett helybellekkel kellett családot alapítaniuk. Könnyen elképzelhető, hogy az arabok feleségek nélkül érkeztek, de ugyanez a közeli Afrikából származó berberetek esetében már nem egyértelmű. Mint hasonló helyzetekben, itt is feltételez-

³⁹ Lewis, B.: *The Arabs in History*. 4. kiadás, London, 1966. (a továbbiakban: Lewis) 131.

⁴⁰ G. von Grunebaumtól idézi Kritzeck, J. (ed.): *Anthology of Islamic Literature*. Harmondsworth, 1964. (a továbbiakban: Kritzeck) 24.

⁴¹ Lewis 140.

⁴² Lewis 131.

⁴³ Lane 213. (láb.)

⁴⁴ Kritzeck 161.

⁴⁵ Lewis 133.

⁴⁶ Potter, S.: *Language in the Modern World*. Harmondsworth, javított kiadás, 1961. (a továbbiakban: Potter) 114.

⁴⁷ Guichard, P.: *Structures sociales 'orientales' et 'occidentales' dans l'Espagne musulmane*. Paris, 1977. 124., 126.

ték, hogy a bennszülött anyák átadták nyelvüket gyermekeiknek,⁴⁸ ezt azonban a muszlim vallásos nevelés – legalábbis a felsőbb társadalmi körökben – ellensúlyozhatta. A reconquista utáni Spanyolország nyelve alapvetően az újlatin volt, de a latin után a legtöbb szót az arabból vette át.⁴⁹

Az arab jövevényszavak főként olyan tevékenységekhez kapcsolódtak, melyekben a muszlim megszállás minőségi javulást hozott. Ezek egyike az öntözéses földművelés volt, noha e tény összetett voltát mindeddig nem ismerték kellőképpen fel. Az iszlám civilizáció mindenütt alapvetően városi jellegű volt. Sem az arabok, sem a berberok, sem a mór Spanyolország sok zsidó lakosa nem volt földműves. Az újítások minden bizonnyal Róma két régi éléskamrájából, Szicíliából és Egyiptomból szűrődtek valamiképp be, és arra ösztönözték a földműveseket, hogy felvegyék az iszlám hitet és használják az arab nyelvet. A keresztény Spanyolországban nagyszámú „moriszkó” paraszt maradt hátra, akiknek katolizmusra kényszerítése vagy eltüntetése hosszú időbe telt.

Perzsiában a kalifátus idején az adminisztráció nyelve az arab volt, és a nép, melynek épp annyira elege lehetett a zoroasztriánus papságból, mint egypár bizánci provinciának a kereszténységből, iszlám hitre tért. A régi pehlevi nyelv azonban alapvetően megmaradt. Arabból átvett kifejezések tömkelegével, kormányzati, vallási, filozófiai és – igen meglepően – irodalmi szavakkal gazdagodott, ami olykor-olykor már nehézkessé is tette. Az arab versmértékrendszer nyilvánvaló alkalmatlansága ellenére végig a perzsa költészet sajátja volt. Az arab hatalom hanyatlásával azonban a perzsa érzésvilág feltámadt, az irodalmi újraébredés egy jeleként. Ez a keleti területekről indult ki, ahol az arab ellenőrzést könnyebben le lehetett rázni. A mozgalom mind az arabok elnyomása, mind kulturális fölényük ellen lázadó nagy költőben, Firdausziban (941–1019) találta meg hősét.⁵⁰ Az ő új „iszlám perzsa nyelve a pehlevi számos arab szóval kibővített, módosított formája volt”.⁵¹ Az ilyen nyelvi egyesülések eredményeképpen az idegen szókincs és a helyi nyelvtani rendszer (melyet a hosszú együttélés koptató hatása egyszerűsített) összeolvadt – amint az a dán támadás és a normann hódítás következtében az angolszász esetében is történt. A perzsák megtartották az arab írásmódot, de az Indiába, más országokba és bizonyos mértékig Pitman gyorsírásába is eljutott nasztalík művészi formájára alakították.

Perzsiában többet nem keletkezett az ókorhoz hasonló birodalom, ehelyett az iszlám – különösen török szomszédai felett – kulturális és nyelvi uralomra tett szert. Magában a királyságban mindig is számos, nagyjából török eredetű kisebbség élt. Más, ezekkel rokon népek egy hosszú terjeszkedési folyamat során keresztüláramlottak Észak-Perzsián, majd szétszóródtak Kelet-Ázsia és a Balkán között; az ő sorsuk több szálon összefonódott Perzsiával. A Tang kori Kína ujjur néven ismerte őket. Irányításuk alá vonták Közép-Ázsia oázisait, s eltüntették az itteni, részben buddhista kultúrát és az indoeurópai nyelvet. A 11. század végi Kis-Ázsiában a szeldzsuk törökök erős hatalomnak számítottak, perzsa udvari tanácsadójuk, Nizám al-Mulk pedig a középkori muzulmán államelmélet egyik legnagyobb alakja volt. E témáról írott perzsa nyelvű könyve nem említi a nyelvek kérdését, de terjedősen értekezik a különböző népek fiaiból toborzott hadseregben rejlő fékek és ellensúlyok kihasználhatóságáról.⁵² India muszlim meghódítását a Nizám al-Mulk javaslata szellemében összeállított csapatokkal 1001-ben kezdeményezte Gazni Mahmúd. A hadsereg gerincét közép-ázsiai törökök alkották, többé-kevésbé elperzsásodott vezetőikkel. A támadók a mai Afganisztánon – egy több nép lakta vad területen – masíroztak keresztül,

⁴⁸ Trend 53.

⁴⁹ MacKay, A.: *Spain in the Middle Ages*. London, 1977. 88–89.

⁵⁰ Sabri-Tabrizi, G. R.: *Iran: A Child's Story, a Man's Experience*. Edinburgh, 1989. 106.

⁵¹ Levy, R.: *An Introduction to Persian Literature*. New York, 1969. 2.

⁵² Nizám al-Mulk: *The Book of Government*. London, 1960. 24. fejelet. Fordította: Darke, H.

útjuk során szerencsevadászokat is magukkal sodorva. A vidék valójában Perzsia keleti meghosszabbításának számított, ahol a perzsa volt az egyik, a vele rokon pastu pedig a másik fő nyelv. A 18. századig a perzsák, elsősorban a Perzsiában mindig is hemzsegő udvaroncjelöltek, hivatali állást keresők és patrónusvadász költők folytonos beáramlása segített életben tartani a nyelvet Indiában.

A török nyelv úgy engedett utat ennek a magasabb kultúrának, mint a berber az arabnak Spanyolországban; a toll erősebbnek bizonyult a kardnál. Akárcsak Spanyolországban, az újonnan jöttek többnyire régi vagy frissen alapított városokban állomásozó helyőrségi csapatok voltak, mely környezet jóval ismerősebb volt a perzsáknak, mint a pásztorkodó életmódjukat Indiában folytatni képtelen törököknek; ezenkívül az utóbbiakban a perzsákhoz képest jóval kevésbé élt valamilyen anyaország képzelete, amihez kötődhetek volna. Nagyon kevés, például a korbácsot jelentő *csábuk*, és egyes címek, mint a *khán* vagy a *bégam* szavak maradt meg az indiaiak ajkán. Azt várhatnánk, hogy a muszlim hódítás 16. századi második hulláma új erőt adott a török nyelvnek. Bábar, az első mogul uralkodó, a turkesztáni Fergánából száműzött herceg, egyike a hősiés mérsáros Timur sok leszármazottjának, a keleti török, vagyis a csagatáj irodalom emlékművének számító memoárt írt. Az ősök nyelvét, a dinasztikus büszkeség egyik jelét, mindegyik leszármazottja megtanulta; dédunokája, Dzsehángír azonban már perzsául, az udvar és a kultúra nyelvén írta memoárjait. A mai Közép-Ázsia urainak számító üzbec ágából származó törökök csendesesen, mint zsoldosok áramlottak be a 18. században, ám gyorsan beolvadtak az akkorra már földüzadt muszlim kisebbségbe.

Nagyméretű iszlámra térítés – különleges okokból – két félreeső régióban, Pandzsáb nyugati (ma Pakisztán fő tartománya) és Bengál keleti részében (ma Banglades) történt. Az előbbi a Perzsiából és Közép-Ázsiából Afganisztánon keresztül érkező iszlám hatás útjában feküdt. Pandzsáb keleti részénél sokkal szárazabb volt, pásztorkodó, sokszor – legálábbis névleg – *en masse* megtérített törzsekkel. Kelet-Bengáliában a buddhista vallás terjedt el legjobban, ami az újjáéledő hinduizmus erőteljes támadásainak volt kitéve; emiatt az iszlámot megváltásként üdvözölhették. E régiók kevés telepest csábítottak, és a királyi udvarok vonzerejét is nélkülözték, így az itteni, jórészt vidéki lakosok megtartották nyelvüket, noha e muszlim területek nyelvei (a pandzsábi és a bengáli) a perzsa-arab szókészletből kölcsönözték a legtöbbet. Sokkal közelebbi párhuzamot láthatunk az arab nyelvnek a perzsára, és az „iszlám perzsának” a Delhi közelében beszélt hindi dialektusra gyakorolt hatása között. Míg a muszlim elit perzsául beszélt és írt, a felső kasztokba tartozó hinduk pedig sokféle irodalmi és vallási célra a szanszkritot használták, a köznép körében már a muszlim hódítás korai napjaiban új nyelv kifejlődése vette kezdetét. A helyi köznyelv és a köznép által használt perzsa szavak keveréke urdú – vagyis a hadsereg, illetve a királyi tábor, azaz az „orda” (a török szó, a horda eredetije) *lingua francája* – néven lett ismert. Ez esetben is a nyelvtani alapok nagyrészt helyi eredetűek, a felépítmény pedig inkább idegen volt.

Az urdú Delhiben, valamint környékén fejlődött ki, és a mozgó sátorvárost alkotó hadsereggel, illetve a tábornok követő hatalmas kísérettel terjedt. Segítségével nemcsak az indiaiak és az idegenek, hanem a különböző tartományokból származó indiaiak is megértették egymást. Az idő múlásával „hallatlan hatást gyakorolt az ország összes árja nyelvére”, valamelyest kisebbet pedig még a déli dravidára és az ősi nyelvekre is.⁵³ Feltételezhető, hogy másutt is szerepet játszott, például külföldiek és iszlám hitre tért családok nőtagjai közti házasságokban vagy a nemesek hatalmas, innen is onnan is nőket és rabszolgákat szerző háremeiben és háztartásaiban.

⁵³ Chatterji 13.

Az urdú nagyon sokáig alig játszott szerepet az írásban. India jól el volt látva írástudókkal, és a kormányzat könnyen talált olyan embereket, akik alkalmazottként hajlandónak mutatkoztak perzsául tanulni és tolmácsolni. A kájaszthák alkasztyába tartozók nemzedékek óta erre a foglalkozásra specializálódtak. Az angolok érkezésekor az ő nyelvüket is készségesen megtanulták. Munkájuk jövedelmező lehetett; Bihár tartományban napjainkban az ilyen munkával foglalkozó kájasztha családok gazdagság és befolyás tekintetében felveszik a versenyt a földbirtokosokkal.⁵⁴ A Mogul Birodalom és a perzsa kultúra 18. századi hanyatlásával azonban az urdú nyelv új, írásbeli dimenzióra tett szert. Versben hamarabb találta meg a helyét, mint prózában; a perzsát az angol uralom első éveiben még mindig használták hivatalos ügyekben. Ehhez valamelyest hasonlóan az angol-normann nyelv is alkalmasabb volt verselésre, mint prózára, talán azért, mert a hivatalos ügyeket jórészt latinul intézték.

Hogy az új követelményeknek megfeleljen, az urdú igen sok perzsa és arab szót, költői képet, illetve ezekhez tartozó egzotikus árnyalatot vett át, az urdú nyelvű költők pedig szabadon használták a perzsa szintaktikai szerkezeteket. Jóval korábban ugyanígy alakult irodalmi eszközzé és sokszorozta meg szanszkrit szavainak számát az addig egyszerű népnyelvnek vagy inkább dialektusgyűjteménynek számító hindi. A beszélgetésekben még mindig *lingua francá*nak számító urdú – másik gyakori nevén a hindusztáni – papíron versengő vallásokhoz és osztályérdekekhez köthető két nyelvvé osztódott. Különböző (a nagyon távolról rokon perzsa-arab és a dévanágari vagy szanszkrit) írásrendszerekben használták azokat, s így kölcsönösen még kevésbé érthetővé váltak egymás számára. Ez a kettősség hasonlított a szerbhorvát nyelvre, amely szláv vagy cirill betűs ábécével volt használatos Szerbiában és az ottani ortodox egyházban, és latinnal a katolikus Horvátországban, amely a Habsburg Birodalmon belül Magyarországtól függött.

A 19. századi Indiában a rivális írásrendszerek versengése egyre élesebb lett, mind több teret követeltek azok számára az oktatásban és a munkaerő foglalkoztatásában, pedig ennek eredményeképp, (főleg a Gangesz-menti tartományokban) éles összeütközések zajlottak le. Igen vitatott, hogy ez mennyiben volt az angol „oszd meg, és uralkodj” taktika eredménye. Nem valószínű, hogy egy egyre növekvő nemzeti ellentéttekkel szembenező idegen kormányzat elfeledkezett volna saját érdekeiről. Pozitívumaként említhető, hogy az ország minden tájáról verbuvált szipolyhadsergében igényelte és támogatta az egyszerű hindusztáni nyelvet; amikor a hadsereg megindította *Faudzsí Akbár* című újságát, ezt semleges latin betűkkel szedték.

Eközben az indiai nyelvek – az urdúul és angolul is igen jól tudó – Dzsaváharlál Nehru véleménye szerint szükségtelen és káros mennyiségben vettek át angol szavakat és kifejezéseket. Évekkel ezelőtt hallottam egy szocialista diákszónokot, aki hindusztániul ezt a gondolatot szerette volna kifejezni: „A munkásság fejlődésében egészséges haladást mozdítunk elő”, mégpedig ezekkel a szavakkal: „Ham munkásság ki fejlődés mén egészséges fejlődés karéngé” [az eredeti angolban: Ham proletariat ki development men healthy evolution karengé – a ford.]. Ehhez hasonló a nagy 20. századi költő, Ikbál urdú versének egy sora: *Khiláf-i-mání-i-tálím-i-ahl-i-dín men né*,⁵⁵ ahol az utolsó szó hindi, a többi a perzsa szókészletben is megtalálható arab, a nyelvtan pedig perzsa. Ikbál költészetének fele tiszta perzsa nyelvű, a nemzetközi közönség számára angolul írta vallási témájú előadásait és politikai beszédeit, anyanyelve pedig a pandzsábi volt.

Az 1930-as években egy utazó Kirgíziában „tipikus közép-ázsiai soknyelvű csoporttal: hét különböző nemzetiség fiával és egy kevert nemzetiségű személlyel” tette meg útját. Ha

⁵⁴ Az információ a patnai Dr. P. D. Tripathitól származik, 1967-ből.

⁵⁵ A „Life-story of Man” című versből. Megtalálható Ikbál első urdú gyűjteményében: Bang-i-Dara. Lahore, 1924.

ilyen emberek egymás közelében élnek – jegyzi meg – könnyen ki tudnak dolgozni „egy mindannyiuk számára érthető zsargont”, és csoportja is „gyorsan kialakított egy közös nyelvet, ... a török tört változatát”.⁵⁶ A sztyeppéken időnként végigsópró hódítók a népek összekeverésével minden bizonnyal segítettek abban, nehogy túl messzire távolodjanak egymástól a dialektusok. Az iszlám, melyet minden itt élő követett, az összes törzsnak ugyanazt a vallási fogalomrendszert biztosította. A nyugat felé vándorolt, majd Északnyugat-Perzsiában és az Anatóliai-fennsíkon letelepült török törzsek gyakran megőrizték azt a nyelvi identitást, amit Indiában elvesztettek. Az „alapvetően török kulturális hagyományok” sokáig fennmaradtak a Kis-Ázsiában iszlám környezetben létrehozott fejedelemségekben, a török nyelv szerepe pedig mind az államügyekben, mind a késő 14. században kibontakozó irodalomban döntő maradt.⁵⁷

Ennek ellenére a tömegektől elkülönülő elit osztályok mind jobban csodálták a perzsa és arab mintákat, mindaddig, míg a török udvari költészet már nem állt másból, csak ezek utánzásából, az igazi nemzeti ihlet pedig csak a népi költők munkáiban maradt meg. A három kontinensre kiterjedő Oszmán Birodalom létrejötte nemhogy javított volna, hanem inkább rontott e helyzeten. Elfoglalta Arábiát, gyakran háborúzott Perzsiával, de nélkülözött mindenfajta nemzeti érzést, és fénykorában legjobb katonáit és minden magas rangú tisztviselőjét – a szultáni háztartás rabszolgáiként – európai hadifoglyok, renegátok, valamint adó fejében begyűjtött és muzulmán fanatikusként felnevelt gyerekek közül toborozta. Ahogy az nemritkán megesik: a birodalom elnyomta a nemzetet.

Egy császári trónusnak magasra értékelt kultúra díszével kell magát körülvennie. A muzulmán világ minden udvara, nagyobbak és kisebbek egyként versengtek a hírnevet biztosító – többségükben perzsa – írók megnyeréséért. A szultánok államügyekben a szép szóvirágokkal teli, osmánli néven ismert nyelvezetet használták. „Ebben a választékos stílust egyre inkább az arab és a perzsa nyelv nehézkes díszítéseinek alkalmazása, és a tiszta török elemek majdnem kiterjedő oszmán nyelvteni eszközökre való szorítása jelentette”,⁵⁸ melyek a minimális jelentéssel rendelkező, de megdöbbentően hosszú mondatokat összetartották. A hagyományos angol közhivatalok bürokrata nyelvezetét hasonló pszichológia éltette; a bürokrácia minél messzebb távolodott a mindennapi élettől, annál ösztönösebben rejtőzött a valóság elől a szavak pókhálója mögé. Az antropológus Tylor még a 19. század végén is azzal gúnyolja a törököket, hogy az arabbal és a perzsával „gazdagították saját barbár nyelvüket” – ami az utóbbi időkben is megfigyelhető, például a „férfi” és az „apa” szavak esetében.⁵⁹ (Hasonlóképp egy korabeli előkelő angol iskolásfiú gyakran utalt apjára mint „a páter”, vagy „atya” [az angol eredetiben: the pater, ill. the governor – a ford.].) A nemzeti önbecsülés csak a legvégső stádiumban tudta felváltani a birodalmi büszkeséget. 1918-ban, birodalmuk eltűntével, első ízben fedezték fel a törökök, hogy egy nemzetet alkotnak, és a kemalista reformok egyike a nyelv nemkívánatos bővülésektől való megtisztítása volt.

Amikor egy oszmán uralom alatt álló stabil közösség muzulmán hitre tért, mint Albániában vagy Boszniában, az megtartotta eredeti nyelvét, noha az állami szolgálatra jelentkezőknek második nyelvként a törököt is meg kellett tanulniuk. A hadseregben és az államvezetésben kiemelkedő helyet szerző Albánia és Örményország a szétrajzó kereskedőivel olyan sok szót vett át közvetlenül a törökből vagy annak közvetítésével más nyelvek-

⁵⁶ Murray, E.: With the Nomads of Central Asia. National Geographical Magazine, Washington, 1936. jan. 20.

⁵⁷ Inalcik, H. in Cook, M. A. (ed.): A History of the Ottoman Empire to 1730. Cambridge, 1976. 20.

⁵⁸ Findley, C. V.: Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire ... 1789–1922. Princeton, 1980. (a továbbiakban: Findley) 91.

⁵⁹ Sir Tylor, E. B.: Anthropology. London, 1930. 1. vol., 122.

ből, hogy az gátolta a nyugati tudósokat e nyelvek indoeurópai voltának felismerésében.⁶⁰ Megfigyelték, hogy az összes szláv nyelv megtartotta komplex esetrendszerét, a bolgár azonban kivétel.⁶¹ Ezt az idegen elnyomás alatt levő angolszász nyelvben tapasztaltakhoz lehet hasonlítani. Bulgáriát a Balkán többi részénél sokkal alaposabban szállták meg, a helyőrségek körül török kolóniák alakultak, és az áttértek száma is jelentős volt. Normális körülmények között a törökök és más népek között korlátozott volt az érintkezés: a „millat” rendszer az összes népek vagy inkább vallási felekezetnek részleges autonómiát adott, a kormányzat pedig, amíg nyugton maradtak, általában békén hagyta őket. A görögkeleti közösségek, az örmények, zsidók saját magán jogrendszerük (ami az uralkodó muzulmánok esetében alapvetően vallási jellegű volt) szerint intézhették dolgaikat, és maguk gyűjthették össze a kormányzatnak járó adót.⁶² Hacsak nem tartjuk az albán nyelvet kivételnek, valószínűtlen, hogy a török egy új nyelv születéséhez elegendő hatást gyakorolt rájuk (mint ahogy az a latin esetében történt).

Az Oszmán Birodalommal kortárs európai országokban, ahogy azt megelőzően is, néhány helyi nyelv kitüntetett szerepet élvezett. A spanyol uralom által politikai célok érdekében támogatott amerikai missziós tevékenység játszott e téren szerepet. Az azték nyelvet, a nauhatlt ferences igehirdetők használták és terjesztették el Mexikó szerte. Délebbre a jezsuiták hasonlóképp hozták forgalomba a guaraní, azáltal, hogy telepeiken alkalmazták. A guaraní át tudott venni spanyol szavakat, hangokat és nyelvtani szerkezeteket. Ma a spanyol mellett Paraguay másik hivatalos nyelve, és a legtöbb paraguayi mindkettőt beszéli.⁶³ Úgy tűnik, az azték és maja nyelvet nem sokkal a hódítás után már latin betűk segítségével írták le, ez pedig minden bizonnyal elősegítette fennmaradásukat. A guaraníhoz hasonlóan e kettő, valamint az inkák kecsua nyelve a spanyolból történő kölcsönzés segítségével „még mindig igen életerősnek bizonyul”.⁶⁴ Afrikában Észak-Nigéria és Közép-Szudán hausza nyelve a grammatikai időkből a kommunikáció eszközeként mindenütt elterjedt. A szuahéli számos grammatikai zászló alatt az oktatás nyelveként használták, ma pedig – minden helyi, törzsi nyelvet háttérbe szorítva – a független Tanzánia hivatalos nyelve.

Másfelől, az európai modern államok és a birodalmak kései szakaszukban gyakran ellenségesen viszonyultak a nemzeti kisebbségek vagy a gyarmatok nyelveihez. Fel akarták gyorsítani a római vagy az arab uralom alatt fokozatosan és természetesen végbemenő folyamatot, mely során az alávetett népek elvesztik vezető rétegeiket. A Habsburg Birodalomban a Szlovákiát is magában foglaló Magyarország nagybirtokosainak módszere az volt, hogy a hivatali pályák felé törekvőket a magyar nyelv tanulására, így magyarrá válásra kötelezze a szlovákok politikai értelemben történő mozgásképtelenné tétele érdekében. A franciák valamelyest hasonló módszerekkel éltek gyarmataikon. Hogy alattvalóik hűségét és munkáját biztosítsák, kötelezték őket a francia tanulására, ezáltal elősegítve az elszigetelődést saját népüktől, és a fekete vagy ázsiai franciává válást. Algériában, ami jog szerint nem gyarmat, hanem az anyaország része volt, nem engedélyezték az arab nyelven történő oktatást. E korlátozás beleillett a modern Európára jellemző rasszista gondolkodásmódba, mely számára, ahogy Edward Said rámutatott, „úgy tűnik a nyelv és a faj kibogozhatatlanul összekapcsolódik”. Renan, a sémi nyelvek egyik szakértője azokat a sémi szellemi alóbbrendűség bizonyítékának tartotta.⁶⁵

⁶⁰ Bodmer 406.

⁶¹ Bodmer 414.

⁶² Findley 20–24.

⁶³ Trend 167.

⁶⁴ Potter 128.

⁶⁵ Said, E. W.: *Orientalism*. London, 1978. 99., 141. (magyarul: Said, E. W.: *Orientalizmus*. Budapest, 2000.)

Fanon szerint a gyarmatosítás, hogy saját helyzetét biztosítsa, megpróbálja elpusztítani a bennszülött kultúrát; a gyarmati lázadást e kultúra védelmének részeként fogta fel.⁶⁶ Memmi, „*Portrait du colonisé*”-jában azzal vádolja a gyarmatosítást, hogy meg kívánja győzni a bennszülötteket: nyelvük szegényes és tökéletlen, s minden magasabb cél értékében az európai nyelvekre kell hagyatkozniuk. Számára saját nyelvének felfedezése és fejlesztése, annak minden érzelmi velejárójával együtt alapvető szerepet játszott „önmaga újrafelfedezésében”.⁶⁷

Ironikus módon, amikor Arnold Toynbee 1964-ben Algériába látogatott, úgy találta, hogy a francia katonai uralomtól könnyebb volt megszabadulni, mint a francia kultúrától: „A Franciaországtól való politikai emancipáció és a Franciaországhoz történő kulturális asszimiláció” egyidejűleg ment végbe. Kairó-szerte hallható volt a vicc, mely szerint az Algériába hívott egyiptomi tanároknak először „segíteniük kell, hogy az algériaiak újra megtudják tanulni ősi arab nyelvüket”.⁶⁸ A dekolonizáció ellenére elsősorban az angol még mindig számos harmadik világbeli elit (például mind az indiai, mind a pakisztáni) *lingua francája*, amit az uralkodó vagy befolyásos osztály felé törekvő egyéneknek beszélniük kell. Ez a birodalmi időszak kétélű öröksége, szellemileg ösztönző, társadalmilag megosztó. 1989 végén a Srí Lanka-i kormány, amikor a nem kíváltságolt elemek erőszakos megmozdulásait próbálta leszerelni, úgy döntött, hogy az angol nyelvet mindenki számára kötelező iskolai tantárggyá teszi.

Fordította: Szommer Gábor

⁶⁶ Fanon, F.: *The Wretched of the Earth*. 1961; angol kiadás, Harmondsworth, 1967. 190 skk.

⁶⁷ Memmi, A.: *Portrait du colonisé*. Paris, 1973. 162–163.

⁶⁸ Toynbee, A. J.: *Between Niger and Nile*. London, 1965. 116.